

نقش نهاد وقف در شکل‌گیری و گسترش شهرهای اسلامی (مطالعه موردی: بافت تاریخی شهر بیرجند)

مرضیه فاریابی^۱، حسن هاشمی زرج‌آباد^{۲*}، مفید شاطری^۳، علی زارعی^۴

^۱ دانشجوی کارشناسی ارشد دانشکده هنر، دانشگاه بیرجند

^۲ دانشیار گروه باستان‌شناسی دانشکده هنر، دانشگاه بیرجند

^۳ استادیار گروه جغرافیا دانشکده ادبیات، دانشگاه بیرجند

^۴ استادیار گروه باستان‌شناسی دانشکده هنر، دانشگاه بیرجند

تاریخ پذیرش: ۹۵/۰۸/۱۴

تاریخ دریافت: ۹۵/۰۳/۰۳

چکیده

وقف نوعی ایمان‌سنجی و ترازوی باورهای قلبی مردم در طول ادوار اسلامی محسوب می‌شود که در جامعه دینی ظهور و بروز معناداری می‌یابد. در شکل‌گیری شهرهای اسلامی عوامل چندی مؤثر بوده‌اند؛ از جمله این عوامل می‌توان به اندیشه وقف اشاره داشت. از دیرباز بناهای وقفی از جمله تأسیسات و خدمات عمومی بخش عمده‌ای از بافت معماری شهرهای اسلامی را به خود اختصاص داده است که با احداث آن‌ها و افزایش جمعیت باعث گسترش و عمران شهرها شده است. در واقع بناهای وقفی در شکل‌دهی و گسترش فضاهای شهری در طول دوره اسلامی تأثیری انکارناپذیر داشته‌اند. این پژوهش که بر پایه مطالعات توصیفی - تحلیلی و با روش گردآوری اطلاعات به صورت کتابخانه‌ای و میدانی صورت پذیرفته، در صدد این است تا اهمیت وقف و ابعاد گوناگون تأثیرگذاری آن بر نحوه به وجود آمدن و گسترش شهرهای اسلامی و ساختار فضایی آن‌ها را به خصوص در بافت تاریخی شهر بیرجند بیان کند. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد در بافت تاریخی بیرجند سازمان کالبدی از پیوند میان مرکز شهر و مراکز محله‌ها از طریق فضاها و عناصر ارتباط‌دهنده مثل گذر اصلی و میدان به وجود آمده است. قرارگیری بناهای عام‌المنفعه در گذر اصلی و مرکز بسیاری از محله‌ها سازمان فضایی این شهر را تشکیل داده‌اند. شکل‌گیری شهر مبتنی بر ساختن محله‌ها با خدمات شهری و وجود این عناصر در بیش‌تر محله‌ها، پیوستگی و ارتباط قوی فضایی میان آن‌ها برقرار کرده و در این ساختار واحدهای تشکیل‌دهنده اصلی شهر که از بناهای عام‌المنفعه تشکیل شده است، جزو بناهای اصلی و هسته‌ای با مرکز نقل فضایی و عناصر ویژه دیده می‌شوند. این عناصر چون حسینیه‌ها، تکایا، مساجد، آب‌انبارها، حمام‌ها و مدارس با فرآیندی متقابل، ارتباط فضایی مشخصی با سایر فضاهای عمومی شهر و سهم بسزایی در شکل‌گیری و در نهایت گسترش شهر در سطح و به صورت افقی داشته‌اند.

واژگان کلیدی: وقف، شهر اسلامی، بافت تاریخی، بیرجند.

* این مقاله مستخرج از پایان‌نامه کارشناسی ارشد خانم مرضیه فاریابی با عنوان «پژوهشی بر نقش وقف در شکل‌گیری سیمای کالبدی شهر بیرجند (با تأکید بر حسینیه‌های عصر قاجار)» به راهنمایی آقایان دکتر حسن هاشمی زرج‌آباد و دکتر مفید شاطری و مشاوره آقای دکتر علی زارعی در دانشکده هنر دانشگاه بیرجند است.

* E-Mail: hhashemi@birjand.ac.ir

مقدمه

به قرارگیری در منطقه‌ای گرم و خشک، و با داشتن بافت تاریخی با ویژگی‌های منحصر بفرد و برگرفته از الگوی معماری سنتی، آثار ارزش مندی چون (حسینیه‌ها، تکایا، مساجد، آب انبارها، حمام‌ها) را در خود جای داده است که همگی گویای تجلی نهاد وقف در این خطه است.

مقاله حاضر در پی آن است تا با توجه به ضرورت و اهمیت موضوع وقف در شکل‌گیری شهرهای اسلامی با توجه ویژه به بافت تاریخی شهر بیرجند نقش این عامل مهم را مورد بررسی قرار دهد. هدف اصلی این پژوهش بررسی و تبیین نقش موقوفات برجای مانده در محله‌ها است که در قالب ابنیه پدید آمده‌اند و تأثیر هر کدام از این بناها، کارکرد آن‌ها در کالبد و ساخت بافت تاریخی بیرجند و در نهایت گسترش شهر با توجه به نهاد وقف مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

روش تحقیق

این مقاله پژوهشی کاربردی است و نگاه حاکم بر آن در تمام بخش‌ها، تحلیل محور است و از ابزار توصیف و تطبیق داده‌ها بهره برده شده است. در بیان وقف و شکل‌گیری شهر اسلامی، رویکرد توصیفی-تحلیلی دارد و در تبیین ساختار آن از رویکرد تحلیلی استفاده شده است. از آن جا که شکل‌گیری و توسعه شهر بیرجند با توجه به سنت وقف مورد مطالعه و تحلیل بوده، اطلاعات مورد نیاز به صورت کتابخانه‌ای و میدانی جمع‌آوری و از اسناد، مدارک و داده‌های نهادهای دولتی هم چون اوقاف برای تهیه نمودار، شهرداری و نیز سازمان میراث فرهنگی خراسان جنوبی برای تهیه نقشه استفاده شده است.

رویکرد نظری

بازتاب فضایی-کالبدی وقف در ساختار شهری

شهرها با توجه به کالبد و محیط شهری هویت پیدا می‌کنند. در واقع، کالبد هر شهر جزء لاینفک در شکل‌گیری وحدت فضایی شهر و حفظ و تداوم نظم شکلی زمینه شهری است. وقف به عنوان نهادی است که به عنوان رسیدن به اهداف پایداری در نظام شهری عمل می‌کند و نیز با رویکرد پایداری کالبدی، سعی بر تداوم شکل شهری مطابق با کالبد و ساختار مناسب فضاهای شهری دارد (احسنی و اصغرزاده، ۱۳۹۳: ۶).

اگر چه موقوفات اهداف نهایی تقریباً مشترکی دارند، ولی به شیوه‌ها و شکل‌های گوناگونی در جامعه بازتاب پیدا می‌کنند. با مطالعه منابع و اسناد مربوط به وقف می‌توان ده‌ها مورد از امور جامعه را برشمرد که در جریان فعالیت، عملکرد و شکل‌گیری آن‌ها وقف نقش اساسی داشته است. با وجود تنوع و گستردگی بسیار جلوه‌ها و بازتاب‌های وقف را می‌توان به دو دسته کلی بازتاب‌های کالبدی و بازتاب‌های غیر کالبدی طبقه‌بندی نمود (شهابی، ۱۳۸۳: ۱۴۶).

انسان برای کسب رضای خداوند و رسیدن به کمال و جانشینی پروردگار در روی زمین باید بر طبق تعالیم خداوند هر چه بیش‌تر از جان و مال خویش در راه او بگذرد، همین اعتقاد او را به ایثار و از خودگذشتگی و احساس جاودانگی سوق می‌دهد (شاه حسینی، ۱۳۷۷: ۱۱۱). یکی از مهم‌ترین سرمایه‌های انسانی برای کسب کمال در طول دوره اسلامی که خود را در همه ابعاد اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و مذهبی در شهرها نشان می‌دهد سنت وقف است. مطالعات و شواهد نشان می‌دهد سنت وقف و سایر فعالیت‌های خیرخواهانه در کشورهای اسلامی تابعی از متغیرهای مختلف است. در متن نظام ارزشی دین مبین اسلام، نوع دوستی، احساس مسئولیت در قبال کیفیت زندگی شهروندان فقیر و آسیب‌پذیر و تعهد اخلاقی و دینی برای رفع مشکلات مادی اقشار آسیب‌پذیر مورد تأکید فراوان قرار گرفته است (شکوری، ۱۳۸۶: ۱۲۳).

در شکل‌گیری فضاهای شهری از لحاظ ریخت‌شناسی، تأثیر قوانین و ارزش‌های برآمده از عوامل محیط زیستی، فرهنگی، معیشتی-اقتصادی، اعتقادی و مذهبی، بر توسعه ساختار معماری و فضاهای شهری از مواردی است که نمی‌تواند نادیده گرفته شود. در میان این عوامل تأثیر جهان‌بینی و ارزش‌های اعتقادی یا به عبارتی دین در شکل بخشیدن به عناصر و ساختار شهرها حائز اهمیت بسیار است (پرمون، ۱۳۹۲: ۱۷). اسلام با شکل دادن به فضایی فرهنگی و ارتباطی، بر مناظر شهری، سیمای ظاهری شهرها، ساختارهای آن‌ها، نحوه کار آن‌ها، ارتباط آن‌ها با محیط اطراف‌شان تأثیرگذار بوده است، به طوری که با گسترش و ترویج اسلام مناظر شهری نیز با توسعه یافتگی روبه‌رو شدند (ملکشاهی، ۱۳۸۰: ۱۶۱-۱۶۲).

در ساختار فضایی شهرهای تاریخی و سنتی ایران مالکیت غالب بناهای با عملکرد عمومی - که عموماً هم جزو میراث فرهنگی و تاریخی جامعه اسلامی به شمار می‌روند - وقفی است. فضاهای عمومی، شیرازه و عامل پیونددهنده مجموعه عناصر تشکیل دهنده شهر به یکدیگرند (شهابی، ۱۳۸۳: ۱۴۰). باید خاطر نشان کرد که تأثیر وقف در ایجاد کوچک‌ترین عناصر کالبدی تا بزرگ‌ترین آن‌ها در شهر قابل مشاهده و بررسی است؛ نظیر مساجد، مدارس، حمام‌ها، آب انبارها، سقاخانه‌ها، روشنایی معابر و بازارچه‌ها تا شکل‌گیری و تولید بزرگ‌ترین فضاهای شهری نظیر بازارها و مجموعه‌های وقفی. پس اگر از بسیاری از آثار و تک بناهای شاخص و مهم شهری بگذریم در تاریخ شهرسازی ایران اسلامی به مجموعه‌های کالبدی پیوسته و هم‌بسته‌ای در مقیاس‌های مختلف شهری از مقیاس یک مرکز محله یا محله تا مقیاس مرکز شهر و یا شهر برمی‌خوریم که سنت وقف در شکل‌گیری آن‌ها نقش اساسی داشته است (Steven, 1962: 70). شهر بیرجند با توجه

جهان‌بینی دینی، علاوه بر داشتن نقش مؤثر اجتماعی و اقتصادی، کارکردهای متعددی در زندگی روزانه و فعالیت‌های شهری دارد. از نظر کالبدی نیز می‌توان نقش مؤثری را در شکل‌دهی به ساخت فضایی شهرهای دوره اسلامی و هم‌چنین شهرهای ایران به وقف منتسب کرد (کلانتری خلیل آباد و دیگران، ۱۳۸۹: ۳۴).

مالکیت غالب بناهای با عملکرد عمومی که اغلب جزو موارث فرهنگی و تاریخی جامعه اسلامی به شمار می‌روند وقفی است. اکثر متحدنات عمومی در بافت‌های فرهنگی و تاریخی، مجتمع‌های زیستی ما وقفی هستند (قدیری، ۱۳۶۹: ۳۶).

یکی از جنبه‌های بسیار مهم برای درک بهتر توسعه شهر، جایگاه و نقش وقف در نظام شهری است که متأسفانه آن گونه که باید مورد توجه قرار نگرفته است. با نگاهی اجمالی به سیما و بافت کالبدی شهرهای ایران بسیاری از اجزا و عناصر شهری را که نقش بسیاری در حیات زندگی شهری و عملکرد آن دارند می‌توان مشاهده نمود که وقف در آن‌ها نقش مؤثری داشته است. هم‌چنین از نظر کالبدی، نوعی پیوستگی و وحدت فضایی بین مناطق و محله‌های مختلف شهر به وجود آورده است (فرودی و میرشفیعی، ۱۳۸۷: ۱۱۱).

شهرها به دلیل این که از اجتماعات کوچک محله‌ای تشکیل می‌شدند، هر یک از این محله‌ها به مثابه سلول اصلی شهر سنتی، سکونت‌گاه قوم، مذهب یا فرقه‌ای خاص به شمار می‌رفتند (پاکزاد، ۱۳۷۰: ۱۸). محله یکی از عناصر اصلی تشکیل‌دهنده پایدار اجتماعی (شهر ایرانی-اسلامی) با مرکز بودن مسجد و یا حسینیه (به عنوان فضایی با فعالیت‌های مذهبی، فرهنگی و اجتماعی) به شمار می‌آید (پورجعفر، پورجعفر، ۱۳۹۱: ۲۲). هر محله در زمینه تأمین نیازهای خدماتی و اجتماعی دارای نظامی تقریباً مستقل بود و تأسیسات و تجهیزات مورد نیاز اهالی را در خود جای می‌داد. این نهادها و تجهیزات از نظر کالبدی در فضایی قرار می‌گرفتند که حتی الامکان بهترین نحوه دسترسی را برای همه اهالی فراهم می‌آوردند. مقدار فضای اختصاص یافته به عناصر خدماتی و تأسیسات هر محله و کیفیت و نوع فضاها علاوه بر مشروط بودن از ویژگی‌های عام پدیدآورنده و شکل شهر، آداب و رسوم و اعتقادات اهالی هر محله از یک سو به وضعیت و توان اقتصادی اهالی محله و از سوی دیگر به وسعت و اندازه محله بستگی داشت (ضیاء توانا، ۱۳۷۰: ۹۰)، لذا تبلور عینی فرهنگ وقف، موجب تأسیس موقوفات متنوعی شد که این گونه متحدنات عموماً در خدمت رفع نیاز عامه چه در درون بافت مجتمع‌های زیستی و چه در مسیر آبادی‌ها قرار داشت (قدیری، ۱۳۶۹: ۳۷). پدیده وقف به عنوان یکی از عناصر چهره‌پرداز شهرهای ایرانی-اسلامی، تأثیر چشمگیری در شکل‌دهی به محیط‌های مصنوع انسانی و فضاهای کالبدی شهرها داشته است. املاک و مستغلات و رقبات موقوفه می‌تواند درختی مثمر، زمین

بازتاب‌های غیر کالبدی شامل فعالیت‌هایی است که به طور مستقیم جنبه کالبدی و فضایی ندارند، بلکه به صورت کمک به انسان‌های محروم جامعه مانند ایتم، معلولان، پیران و زمین‌گیران، زندانیان، کمک و وام به تجار، تهیه بذرهای زراعی، تهیه لوازم و ادوات کشاورزی و ... پدیدار می‌شوند. در واقع تمامی آن چه را یک جامعه روستایی و شهری در تأمین اجتماعی نیاز دارد شامل می‌شود. به همین دلیل شهرهایی که دارای موقوفات بیش‌تری هستند مانند شهر اصفهان در آن‌ها نوعی تعادل اجتماعی و اقتصادی وجود داشته است.

بازتاب‌های کالبدی وقف، موقوفاتی هستند که مستقیماً با سیمای فیزیکی و کالبدی شهر ارتباط دارند. ایجاد بناهایی چون مساجد، مدارس، کتابخانه‌ها، بیمارستان‌ها، مسافرخانه‌ها، نوانخانه‌ها، آب‌انبارها و قنات‌ها، حمام‌ها، پل‌ها، قبرستان‌ها، حسینیه‌ها و تکایا از جمله بازتاب‌های کالبدی وقف هستند. در واقع بازتاب‌های تأثیر و کارایی این نوع وقف در ساختار شهر می‌تواند بیش‌تر باشد (شفقی، ۱۳۷۶: ۳۷).

وقف در بافت تاریخی شهرهای اسلامی

بافت تاریخی شهرهای اسلامی تحت شرایط زمان در گذشته احداث شده و در حال حاضر یا از شرایط زیست مطلوب برخوردار هستند و یا از مطلوبیت لازم برای زندگی برخوردار نیستند، ولی دارای هویت تاریخی و واجد ارزش بوده (ماجدی، ۱۳۸۹: ۸۸)، و از ظرافت و زیبایی و نیز روح خلاق مردمی برخوردار هستند که طی سالیان دراز آن‌ها را بر طبق سنن، فرهنگ و نوع معیشت خود به وجود آورده‌اند. شهرها در گذشته واجد وحدت بصری بودند و با فرم‌هایی که به تدریج پیچیدگی بیش‌تری یافتند، شیرازه اجتماعی جوامع را به وجود آوردند (پیران، ۱۳۸۴: ۷). در بافت‌های تاریخی شهرهای اسلامی، مرکز شهر و مراکز محله‌ها از طریق گذرهای اصلی با یکدیگر ارتباط پیدا می‌کنند. مجموعه مرکز شهر متشکل از عناصر مختلف، از نزدیک دروازه‌ها شروع شده و تا محله‌ها ادامه داشته است. عناصر اصلی مجموعه مرکز شهر را مسجد، حسینیه، راسته بازارهای مختلف، کاروان‌سرا، مدرسه، حمام و غیره تشکیل می‌دهد (حبیبی، ۱۳۸۵: ۵۵). بسیاری از ویژگی‌های شهرها در دوره اسلامی چون ساخت شهر، بافت شهر، سیمای شهر، نقش شهر و ... بازتابی از بینش اسلامی به شمار می‌آید (سعیدی رضوانی، ۱۳۷۲: ۱۰۰). در مجموع، در ریخت‌شناسی شهرهای اسلامی عوامل چندی دخالت داشته‌اند که عبارتند از:

- ۱- عوامل مذهبی، ۲- عوامل اقلیمی، ۳- عوامل اقتصادی، ۴- عوامل ارتباطی، ۵- عوامل دولتی، ۶- عوامل بهداشتی و ۷- عامل وقف (شکویی، ۱۳۷۷: ۱۸۷) که می‌توان وقف را در زمره عوامل فرهنگی - مذهبی مورد مطالعه قرار داد.

وقف یکی از ارزش‌های والای انسانی است که تحت تأثیر

کشاورزی، باغ میوه، قنات، آب انبار، دکان، حمام، خانه، مسجد، حسینیه تا مدرسه و بیمارستان، روستا و مجموعه‌های وقفی باشد؛ این ابنیه، بنیاد شهرهای اسلامی را برای تأمین مقاصد خداپسندانانه پایه‌گذاری می‌کنند (محمد مرادی و دیگران، ۱۳۹۰: ۸۳۶). این گونه است که به وضوح مشاهده می‌شود، وقف و ثمره کالبدی آن در بیش‌تر بافت‌های تاریخی شهرهای اسلامی با احداث چنین بناهایی نمایان است و در شکل‌گیری هسته اولیه شهرهای اسلامی نقش قابل توجهی را ایفا کرده‌اند.

توزیع و پراکنش فضایی عناصر و فضاهای وقفی در بافت تاریخی شهرها

به طور کلی در کیفیت و چگونگی عملکرد بازتاب‌های کالبدی، وقف و ویژگی‌های کالبدی و معماری مانند مقیاس و اندازه فضای موقوفه نقشی اساسی دارند. بدین معنی که هر چه قدر مقیاس و اندازه عناصر و عملکردهای وقفی بالاتر و بزرگ‌تر باشد تأثیر و کارایی آن‌ها در ساختار شهر می‌تواند بیش‌تر باشد. چگونگی توزیع فضایی و پراکنش انواع عناصر موقوفه نه تنها در ساختار فضایی شهرها نتایج مهمی در پی دارد بلکه در تشدید و تسهیل عملکردهای وقفی بسیار مؤثر است. نکته مهم در مورد عناصر و عملکردهای وقفی موضوع شکل آن‌هاست؛ یعنی اینکه عناصر وقفی که در جای‌جای ساختار شهر دیده می‌شوند دارای چه نوع تشکلی هستند (محمدی، ۱۳۷۹: ۹۷-۹۸). به عنوان مثال گاهی اوقات در برخی مناطق و محله‌های شهری عناصر کالبدی وقفی زیادی متمرکز می‌شوند به گونه‌ای که در یک مکان، محله و ناحیه خاص چند عنصر وقفی چه به صورت مجزا و مستقل و چه به صورت یک مجموعه به هم پیوسته و واحد استقرار می‌یابند. استقرار متمرکز و به هم پیوسته تعدادی عناصر وقفی موجب شکل‌گیری مرکزیت‌ها، مجموعه‌های کالبدی و فضاهای عمومی می‌گردد که در حول آن فضاهای شهری انسجام می‌یابد. به طور کلی اجزا و عناصر وقفی در ساختار فضایی-کالبدی شهر از نظر توزیع فضایی به الگوهای متنوعی تقسیم می‌شوند (شهابی، ۱۳۸۳: ۱۴۷).

نقش وقف در شکل‌گیری بافت تاریخی بیرجند

تأثیر سنت وقف در شکل‌گیری شهرهای اسلامی به حدی است که گاه تمامی شهر پوشیده از بناهای وقفی و عام‌المنفعه است، از جمله در شهر بیرجند که از قدمت بسیاری برخوردار است، پدیدآمدن شماری بناهای وقفی در دوره قاجاریه نشانی از این امر است.

هسته اولیه بیرجند در بافت تاریخی در محدوده محله چهار درخت و مظهر قنات شکل گرفت و به تدریج به سمت غرب و به نواحی اطراف قلعه پایین شهر و محله‌های پیرامون آن ادامه یافت. از آن پس به مرور زمان شهر به سمت شرق و تا

محدوده ارگ بهارستان گسترش یافت (وفایی فرد، ۱۳۸۴: ۱۹۳-۱۹۴) (نقشه شماره ۱). شهر بیرجند در طول دوره تکاملی خود نقش‌های مختلفی با توجه به زمان‌های مختلف و شرایط سیاسی، اقتصادی پذیرفته است. تا قبل از دوران صفویه به عنوان یک روستای کوچک نقش کشاورزی داشت و در دوره صفویه تا اواخر دوره قاجار عوامل سیاسی آن را تحت تأثیر قرار داده و با انتقال مرکز قدرت از قنات به بیرجند، کارکرد سیاسی (حاکم‌نشینی) و اقتصادی (موقعیت ارتباطی، مرز، انباشت تولیدات و سرمایه‌های منطقه تحت نفوذ حکام محلی، مرکز توزیع کالای داخلی و خارجی در شرق ایران) گرفت. انعکاس این کارکردها به صورت پدیده‌های فضایی و مکانی جدید در رشد و توسعه شهر نقش مهمی داشته است (برزگران، ۱۳۷۶: ۳۳).

همزمان با شکل‌گیری هسته اولیه شهر، بناهای متعددی شکل گرفت که از سوی بزرگان و خاندان خزیمه وقف می‌شد. هم‌چنین، موقوفاتی از نظر کثرت در رقبات مربوط به خاندان علم وجود دارد که قبل از پیروزی انقلاب اسلامی به طور مستقیم زیر نظر دفتر موقوفات علم با نظارت شخص وی و مستقل از اداره اوقاف بیرجند اداره می‌شد (وفایی فرد، ۱۳۸۴: ۱۴۸) که این امر سبب عمران و آبادانی این شهر شد. با توجه به بررسی‌های صورت گرفته به نظر می‌رسد یکی از دلایل شکل‌گیری هسته اصلی شهر در بافت تاریخی و شکل‌گیری محله‌ها، ساخت بناهای وقفی و عام‌المنفعه است به این معنا که در بافت تاریخی بیرجند دست کم در هر محله با توجه به نیاز مردم بناهایی وقف می‌شد که از جمله آن‌ها می‌توان به مساجد، حسینیه‌ها، آب انبارها، حمام‌ها و مدارس اشاره کرد. حتی اعتقادات و رسوم مردم این شهر به گونه‌ای بوده است که اگر کسی در روز چهارشنبه فوت می‌کرد چنین می‌پنداشتند که چیزی از اموال او را باید وقف کرد (رضایی، ۱۳۸۱: ۶۳۵) و این چنین سنت وقف در میان مردمان این دیار نهادینه شد.

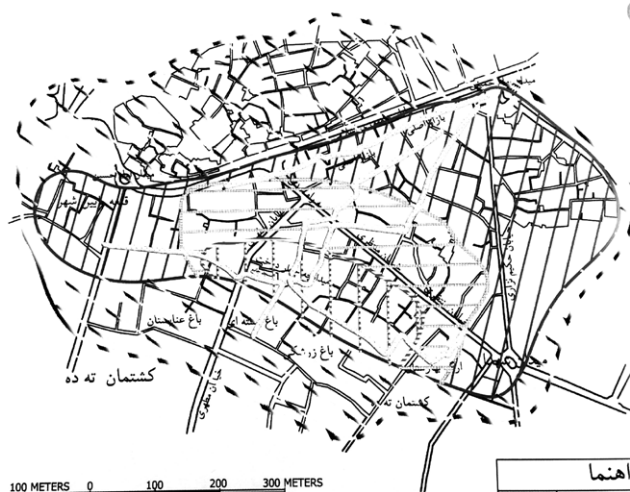
شکل‌گیری بناهای وقفی در محله‌های بافت تاریخی بیرجند

بافت‌های تاریخی، واقعیت انکارناپذیر شهرهایی به شمار می‌روند که واجد پیشینه تاریخی هستند. بافت‌ها عضو و عرصه‌ای از شهر هستند که در زمانی نه چندان دور به حیات خود ادامه می‌دادند و پذیرای رفت و آمدها و داد و ستدهای مادی و معنوی مردمان آن روزگار بوده‌اند؛ به عبارت دیگر «بافت‌های کهن شهری مکانی خلاق و زنده برای درک موقعیت انسان در جهان و پیوند او با گذشته‌اند، مکانی برای دگرگونی محیط و تغییر نگاه به زندگی حال و آینده». در واقع به آن نوع یکدستی سکونت و انسجام فضاهای کالبدی گفته می‌شود که متعلق به نظم اجتماعی قدیم است و نظم زندگی اجتماعی در آن با نظام زندگی اجتماعی امروزی فرق داشته است (توسلی، ۱۳۷۲: ۵).

شده گردید (پایگاه بافت تاریخی شهر بیرجند، ۱۳۸۵). علاوه بر این هر محله از خدمات شهری مرسوم در آن دوره به ویژه فضاهای مذهبی برخوردار بود. در این ساختار واحدهای تشکیل دهنده اصلی شهر با مرکز ثقل فضایی و عناصر ویژه دیده می‌شود. مرکز محله محیطی باز بود که شامل مسجد، بازار، تکیه، حمام و آب انبار نیز می‌شد (وفایی فرد، ۱۳۸۴: ۲۰۵).

به‌طور کلی در پیدایش محله‌ها و ریز محله‌ها در بافت تاریخی بیرجند عوامل مختلفی مؤثر بودند که مهم‌ترین آن‌ها را می‌توان عوامل حکومتی، خویشاوندی، اقلیمی، نظامی، اشتراک شغل و پیشه، طبقات اجتماعی، وضعیت مالی مردم، مذهب و هم دیاری بودن دانست (رضایی، ۱۳۸۱: ۷۷).

نقشه شماره ۱: شکل‌گیری و گسترش شهر بیرجند، مأخذ: وفایی فرد، ۱۳۸۴: ۲۲۱

نقشه شماره ۲: موقعیت بافت تاریخی شهر بیرجند، مأخذ: آرشیو شهرداری بیرجند، ترسیم، نگارندگان: ۱۳۹۵

با توجه به ساختار شهر بیرجند و شکل کالبدی آن، چهار نوع بافت در آن قابل تشخیص است که شامل بافت تاریخی، بافت میانی، بافت شطرنجی و بافت ارگانیک است (وفایی فرد، ۱۳۸۴). بافت تاریخی شهر بیرجند بر فراز و نشیب و دامنه‌های یک رشته تپه‌های خاکی به هم پیوسته و خانه‌هایی با معماری سنتی و بومی منطقه کویری، از خشت خام و گل با پوشش گنبدی و بادگیرهای متعدد با کوجه‌های تنگ و پیچ در پیچ و ساباط‌هایی که گاه بر روی آن‌ها خانه‌هایی بنا شده، ساخته شده بود (رضایی، ۱۳۸۱: ۵۱). این بافت به عنوان مرکزیت در مجتمع مسکونی منطقه دارای اهمیت ویژه‌ای به لحاظ کاربردی است (صابر مقدم، [بی‌تا]: ۹)، (نقشه شماره ۲).

اغلب بافت‌های تاریخی ویژه بافت تاریخی بیرجند متشکل از عناصر خاصی با عملکردهای متفاوت است که نحوه ارتباط این عناصر با یکدیگر و محل وقوع آن‌ها در شهر به اهمیت هر عنصر و عملکرد آن در زندگی شهری وابسته بوده است. این عناصر عبارتند از:

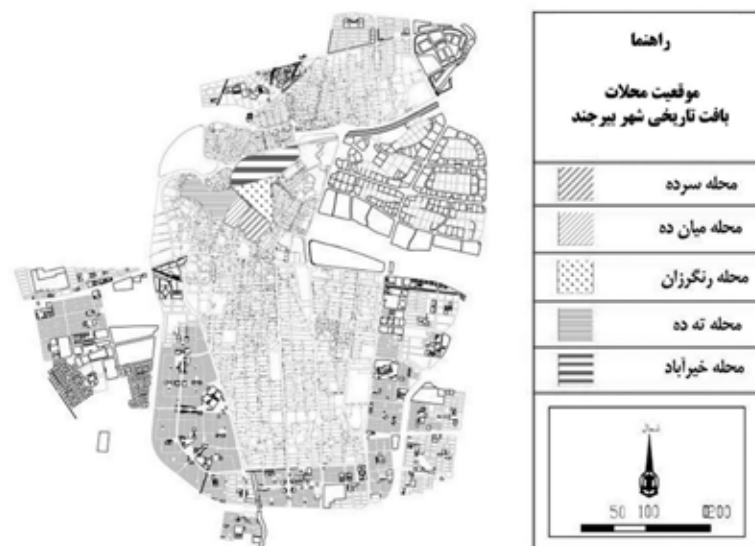
- مرکز شهر که دارای مجموعه‌ای از عناصر گوناگون است؛ مانند: مسجد جامع و بازار،
- محله‌های شهر که بخش‌های مجزا، متفاوت و در عین حال متجانس شهر بوده‌اند،
- مراکز محله‌ها،
- مراکز تولیدی شهر و کارگاه‌ها،
- عناصر و فضاهای ارتباط دهنده محله‌ها و مراکز شهر،
- برخی عناصر خدماتی شهر،
- ارگ حکومتی، مرکز حکومتی و بناها و فضاهای مرتبط،

- عناصر محدودکننده و مسدودکننده شهر مثل دیوارها و برج و بارو و دروازه‌ها و غیره،

- محله‌های روستایی و اراضی زراعی پیرامون شهر (وفایی فرد، ۱۳۸۴: ۲۰۰).

بافت تاریخی این شهر از چندین محله بزرگ و کوچک تشکیل شده بود که هر کدام از این محله‌ها خود، ریز محله‌های دیگری را در بر می‌گرفت. در بیرجند چهل محله کوچک و بزرگ وجود داشت (رضایی، ۱۳۸۱: ۷۷)، که مهم‌ترین آن‌ها محله سرده، ته ده، میان ده، خیرآباد و رنگرها است (نقشه شماره ۳). به غیر از این محله‌ها که به‌عنوان محله‌های قدیمی و بزرگ شهر محسوب می‌شدند، محله‌های کوچک‌تر و جدیدی در شمال و شمال شرقی شهر احداث شده بود که سبب گسترش شهر به جهات ذکر

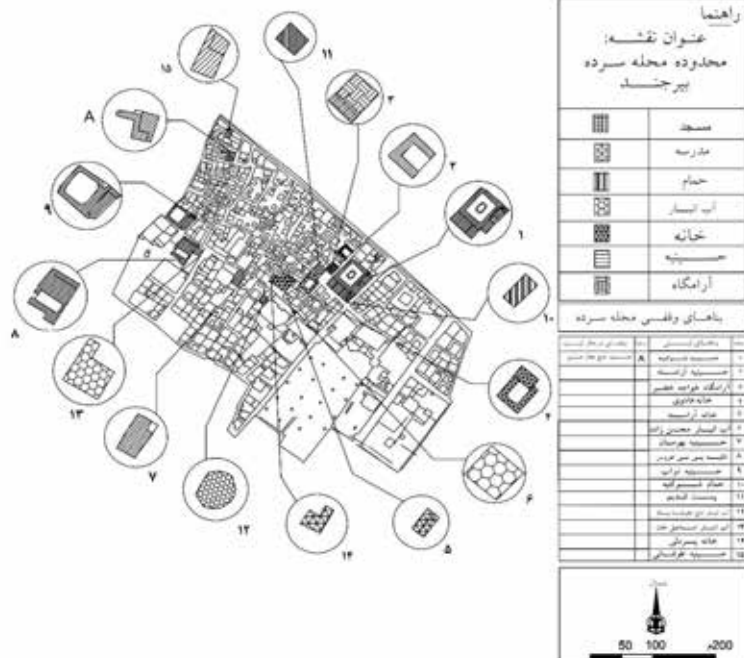
نقشه شماره ۳: موقعیت محلات بافت تاریخی بیرجند، مأخذ: شهرداری بیرجند، ترسیم، نگارندگان: ۱۳۹۵

مطالعاتی که تا به امروز صورت گرفته، توجه محققان را کم تر به نقش سنت مذهبی وقف در شکل گیری محله های بافت تاریخی بیرجند معطوف داشته است. باید خاطر نشان کرد که منظور ما وقف تمام محله نیست، بلکه آنچه که مد نظر است تنها هسته های اصلی و مرکز محله ها است که مساجد، حمام ها، حسینیه ها، کاروان سراها، سقاخانه ها و چاه آب تشکیل دهنده آن است و معمولاً اشخاص خیر و توانگر این بناها را ساخته و آن ها را وقف می نمودند و از درآمدهای اقتصادی چون حمام، بازارچه و کاروان سرا مخارج حفظ و نگهداری آن ها را تأمین می کردند (بمیان و همکاران، ۱۳۸۷: ۶۹)، به گونه ای که با توجه به بررسی اسناد وقفی متوجه خواهیم شد در محله های بافت تاریخی شهر بیرجند عمل به سنت وقف پررنگ بوده و وجود بناهای وقفی و رقبات شان نشانی از این امر دارد. گذشت زمان و فعالیت های جاری در محدوده بافت تاریخی، سبب فرسودگی کالبدی بناهای این بافت شده و بسیاری از بناهای وقفی در محله های بافت تاریخی متروکه و مخروبه شده اند.

در ادامه به معرفی و تحلیل محله های بافت تاریخی شهر بیرجند با تکیه بر وقفی بودن بناهای آن ها با توجه به هسته اصلی و مرکزی محله می پردازیم.

محله سرده

محله سرده (دم قلعه) در داخل بافت تاریخی بیرجند واقع گردیده است که از شمال به خیابان منتظری از غرب به محله چهاردرخت (میان ده) و خیابان مطهری و از مشرق به خیابان شهدا منتهی می شود. یکی از دلایل نام گذاری آن به این نام (سرده) موقعیت قرارگیری این محله نسبت به بافت

نقشه شماره ۴: نقشه بناهای وقفی محله سرده، مأخذ: آرشیو پایگاه بافت تاریخی بیرجند، ترسیم، نگارندگان: ۱۳۹۵

حسینیه آراسته

تکیه بی بی عروس

حسینیه شوکتیه

حسینیه نواب

خانه آراسته

آرامگاه خواجه خضر

آب انبار محسن زاده

حسینیه بهرام

تصاویر شماره ۱: تصاویری از بناهای وقفی در محله سرده، مأخذ: آرشیو پایگاه بافت تاریخی بیرجند، ۱۳۸۵

- ۱- حسینیه حاجی آمنه، ۲- مسجد آیتی، ۳- مدرسه آیتی،
- ۴- حسینیه اسدی، ۵- حسینیه آقا محمدعلی، ۶- آب انبار حاج ملک، ۷- حسینیه گود، ۸- مسجد جامع پایین شهر، ۹- آب انبار جناب شیخ، ۱۰- مسجد رو باز ته ده، ۱۱- آب انبار حاج باقر، ۱۲- آب انبار کشمان (نقشه شماره ۵)، (تصاویر شماره ۲).

محله رنگرزا

محله رنگرزا یکی از محله‌های مرکزی بافت تاریخی بیرجند است که بر بالای تپه‌ای واقع شده است. این منطقه محدوده‌ای مثلثی شکل، حد فاصل سه خیابان حکیم نزاری در ضلع غربی و خیابان منتظری در جنوب و خیابان جمهوری اسلامی در شمال است. این ریز محله‌ها در اثر خیابان‌کشی‌های زمان پهلوی اول و دوم از سال ۱۳۴۰ به بعد به تدریج هویت چند محله‌ای بودن خود را از دست داد و تحت عنوان یکی از محله‌های موجود در بافت قدیم

نقشه شماره ۵: بناهای وقفی محله ته ده، مأخذ: آرشیو پایگاه بافت تاریخی بیرجند، ترسیم، نگارندگان: ۱۳۹۵

شهر است. طبقه ساکن در این محله بیش تر از طبقه اعیان و اشراف بوده‌اند و وضعیت اقتصادی بهتری نسبت به بقیه مردم داشته‌اند به همین دلیل به این نام (سرده) نامیده شده است. در خصوص تاریخچه محله با توجه به ابنیه واقع در بافت و ویژگی‌های معماری آن‌ها که اکثراً از دوران قاجار و اوایل پهلوی است می‌توان گفت که محله سرده با استناد به ابنیه داخل بافت احتمالاً مربوط به اواخر قاجار و اوایل پهلوی است (مسعودی، ۱۳۸۵)؛ از جمله بناهای وقفی بر جای مانده در این محله شامل موارد ذیل است.

- ۱- حسینیه شوکتیه، ۲- حسینیه آراسته ۳، - آرامگاه خواجه خضر، ۴- خانه هادوی، ۵- خانه آراسته، ۶- خانه پردلی، ۷- آب انبار محسن زاده، ۸- حسینیه بهرمان، ۹- تکیه بی بی عروس، ۱۰- حسینیه نواب، ۱۱- پست قدیم، ۱۲- آب انبار حاج علیرضا بیگ، ۱۳- آب انبار اسماعیل خان، ۱۴- حسینیه حاج غلامحسین، ۱۵- حسینیه طوفانی (نقشه شماره ۴)، (تصاویر شماره ۱).

محله ته ده

محله ته ده یکی از محله‌های بزرگ و قدیمی بیرجند است و همان‌طور که از اسم آن استنباط می‌شود این محله مربوط به زمانی است که بیرجند «ده یا قصبه» به شمار می‌آمد. این محله بعد از آن که بیرجند «شهر» و مرکز شهرستان شد به محله پایین شهر معروف شد که با داشتن ابنیه تاریخی چون مساجد، حسینیه، مدرسه، خانه، آب انبار حائز اهمیت و قابل توجه است (پایگاه بافت تاریخی بیرجند، ۱۳۸۵)، (تصاویر شماره ۲). از جمله بناهای وقفی مهمی که ایجاد آن‌ها سبب شکل‌گیری و گسترش این محله شده است می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

بناهای وقفی محله ته ده	
ردیف	نام بنا
۱	مسجد آیت الله آیتی
۲	مدرسه آیت الله آیتی
۳	مسجد جامع پایین شهر
۴	مسجد آیت الله آیتی
۵	مسجد آیت الله آیتی
۶	مسجد آیت الله آیتی
۷	مسجد آیت الله آیتی
۸	مسجد آیت الله آیتی
۹	مسجد آیت الله آیتی
۱۰	مسجد آیت الله آیتی
۱۱	مسجد آیت الله آیتی
۱۲	مسجد آیت الله آیتی
۱۳	مسجد آیت الله آیتی
۱۴	مسجد آیت الله آیتی
۱۵	مسجد آیت الله آیتی

مسجد جامع پایین شهر

مسجد آیت الله آیتی

حسینیه حاجی آمنه

حسینیه گود

خانه پردلی

حسینیه آقا محمدعلی

مدرسه آیت الله آیتی

آب انبار حاجی ملک

تصاویر شماره ۲: تصاویری از بناهای وقفی در محله ته ده، مأخذ: آرشیو پایگاه بافت تاریخی بیرجند، ۱۳۸۵

موقوفه لیلی حسین جعفر

حسینیه مهتدی

موقوفه غلامرضا حسین جعفر

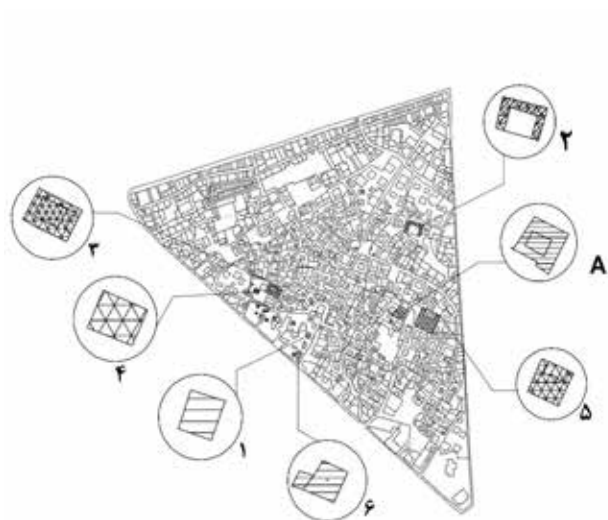
خانه شریف

تصاویر شماره ۳: تصاویری از بناهای وقفی در محله رنگرزاها، مأخذ: آرشیو پایگاه بافت تاریخی بیرجند، ۱۳۸۵

به محله رنگرزاها موسوم شد. نام این محله بر خلاف سایر محله‌های بافت تاریخی بیرجند که بر اساس موقعیت قرارگیری آنها در بافت و یا رخ دادن واقعه‌ای مهم نام گذاری شده، بر اساس شغل و حرفه مردم محله که رنگرزی بود، نامیده شده است. در ضلع پایین این محله مغازه‌های نخ فروشی قرار داشتند که در حال حاضر از مغازه‌های داخل بازار تعداد قابل توجهی باقی است (مسعودی، ۱۳۸۵).

از جمله بناهای وقفی باقی مانده در این محله شامل موارد زیر است:

- ۱- حسینیه مهتدی، ۲- خانه جعفر، ۳- موقوفه لیلی حسین جعفر، ۴- موقوفه غلامرضا حسین جعفر، ۵- خانه شریف، ۶- حسینیه حاج رضابیک، ۷- حسینیه شیخ فضل الله (نقشه شماره ۶)، (تصاویر شماره ۳).

راهنما:	
عنوان نقشه:	
محدوده محله رنگرزه‌های بیرجند	
	مسجد
	مدرسه
	حمام
	آب انبار
	خانه
	حسینیه
بناهای وقفی محله رنگرزاها	
ردیف	نام بنا
۱	حسینیه مهتدی
۲	خانه شریف
۳	موقوفه لیلی حسین جعفر
۴	موقوفه غلامرضا حسین جعفر
۵	خانه حاج رضابیک
۶	حسینیه شیخ فضل الله
۷	مسجد جامع عاشورا

نقشه شماره ۶: نقشه بناهای وقفی محله رنگرزاها، مأخذ: آرشیو پایگاه بافت تاریخی بیرجند، ترسیم، نگارندگان: ۱۳۹۵

محله میان ده

این محله یکی از قدیمی‌ترین محله‌های بیرجند و به عنوان نقطه مرکزی شهر تاریخی بیرجند دارای مساجد، حمام، آب انبار و میدانچه بوده است (پایگاه بافت تاریخی بیرجند، ۱۳۸۵). یکی از ریز محله‌های اصلی محله میان ده، محله چهار درخت بوده که این محله به دلیل کاشت چهار درخت در چهار طرف میدان به این نام معروف شده است (صابر مقدم، [بی تا]: ۱۱). مطالعات صورت

گرفته نشان می‌دهد که بناهای شاخص در این محله، وقف و برای خدمات رساندن به عموم مردم است که بناهایی چون آب انبار چهاردرخت، حمام چهاردرخت، مسجد جامع چهاردرخت، مدرسه معصومیه را شامل می‌شود: ۱- آب انبار چهار درخت، ۲- حمام چهار درخت، ۳- مسجد جامع چهاردرخت، ۴- مدرسه معصومیه، ۵- مسجد جامع عاشورا (نقشه شماره ۷)، (تصاویر شماره ۴).

موقوفه لیلی حسین جعفر

موقوفه غلامرضا حسین جعفر

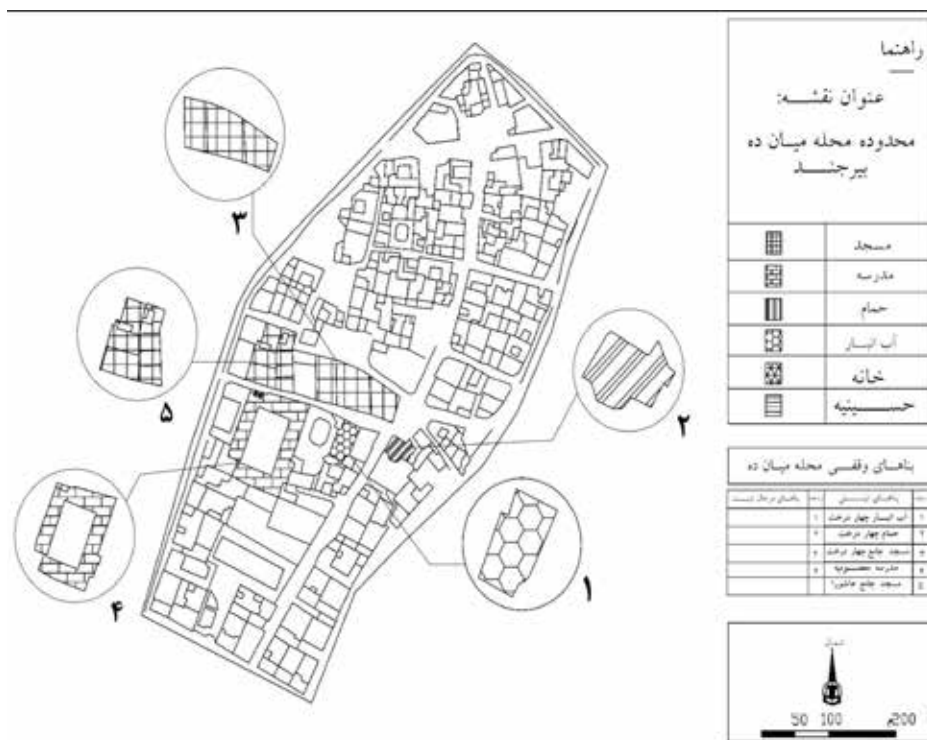

خانه شریف

تصاویر شماره ۴: تصاویری از بناهای وقفی در محله میان ده، مأخذ: آرشیو پایگاه بافت تاریخی بیرجند، ۱۳۸۵

نقشه شماره ۷: نقشه بناهای وقفی محله میان ده، مأخذ: آرشیو پایگاه بافت تاریخی بیرجند، ترسیم، نگارندگان: ۱۳۹۵

تصویر شماره ۵: بنای مصلی
مأخذ: آرشیو پایگاه بافت تاریخی بیرجند، ۱۳۸۵

محله خیرآباد

یکی از عوامل شکل‌گیری محله‌ها در بافت قدیم بیرجند حضور باورهای قلبی و مذهبی مردم است که شکل‌گیری محله خیرآباد دلیل بسیار محکمی برای اثبات این ادعاست؛ زیرا باور مذهبی مردم و اعتقادات آن‌ها برای وقف کردن و انجام امور خیر را می‌رساند، محله خیرآباد یکی از محله‌های قدیمی بیرجند است که نام آن برگرفته از روستایی در شمال این شهر است.

محله‌ای که در شمال «رود» و در جنوبی‌ترین زمین‌های این روستا احداث شده، خیرآباد نام گرفته است. به نظر می‌رسد یکی دیگر از دلایل نام این محله برگرفته از قناتی به نام خیرآباد بود که

آب مشروب این محله را تأمین می‌کرد و پس از مدتی محله هم به همین نام خوانده شد. این قنات توسط شخصی به نام میرزا محمد علی - مستوفی قاین در اواخر سده سیزدهم شمسی - ساخته شد که وی مقداری از آب آن را برای حمام، تکیه، مصلی و کاروان‌سرای که متولی آن‌ها بود، وقف نمود. در آبریز کوچه‌های شمال و شمال شرقی این محله، بندی قرار داشت که پس از این که بند از آبریز محله و آب سیل پر می‌شد، گل و لای آن ته‌نشین و از آب زلال آن برای شست و شو استفاده می‌کردند. در نتیجه نام این محله برگرفته از کار خیری است که در شکل‌گیری این محله نقش اساسی داشته است. به دلیل وجود محله خیرآباد و مهم بودن امر وقف، کوچه‌ای با عنوان خیرآباد هم در این محدوده شکل گرفت. با توجه

نقشه شماره ۸: نقشه بناهای وقفی محله خیرآباد،
مأخذ: آرشیو پایگاه بافت تاریخی بیرجند، ترسیم، نگارندگان: ۱۳۹۵

به توسعه محله خیرآباد کهنه به طرف شمال شرقی شهر، محله خیرآباد نو در امتداد این محله ایجاد شد که در حال حاضر هم به همین نام خوانده می‌شود. امروزه محله خیرآباد در حاشیه شمالی خیابان جمهوری اسلامی واقع شده است (پایگاه بافت تاریخی بیرجند، ۱۳۸۵). باید خاطر نشان کرد که در حال حاضر تنها دو بنای وقفی در این محله بر جای مانده؛ یکی بنای مصلا (تصویر شماره ۵) و دیگری خانه کبابی (نقشه شماره ۸).

در پایان می‌توان یادآور شد که نام بسیاری از کوچه‌ها و میدان‌های محله‌ها در این شهر برگرفته از نام واقفان و بانیان این بناها است، به عنوان مثال می‌توان میدان بی‌بی عروس، میدان آراسته، کوچه مهتدی، کوچه محسن زاده واقع در محله سر ده قدیم را نام برد که به خاطر بانیان بزرگ حسینیّه بی‌بی عروس، حسینیّه آراسته، حسینیّه مهتدی، آب انبار محسن زاده و سایر موقوفاتی که داشتند به این نام خوانده شده‌اند، علاوه بر این در محله ته ده نام کوچه اسدی، محله اسدی، میدان حاجیه آمنه و در محله خیرآباد، کوچه خیرآباد را می‌توان نام برد که از بزرگان، بانیان و واقفان اصلی بناهای این محله‌ها به شمار می‌رفتند و نام‌گذاری این میدان‌ها و کوچه‌ها بر اساس نام این واقفان بوده است.

در ادامه باید گفت که اعتقادهای مذهبی سبب نهاده شدن این سنت در بین مردم و ظهور بناهای وقفی در بافت تاریخی باعث شکل‌دهی و توسعه شهر بیرجند شده است. با توجه به موضوع وقفی بودن آن‌ها و وجود رقبات‌شان، بسیاری از آن‌ها در بافت تاریخی پایدار مانده است. بدین گونه که شهر بیرجند هم مانند دیگر شهرهای اسلامی بزرگ چون مشهد، اصفهان و غیره در شکل‌دهی و گسترش شهری از سنت وقف تأثیر پذیرفته است.

پراکنش موقوفات در شهر بیرجند

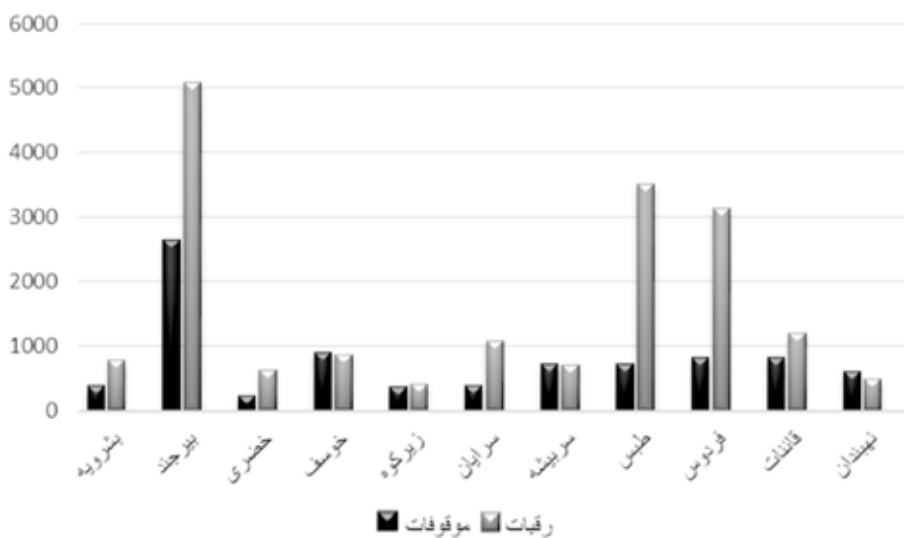
وقف در بیرجند دارای پیشینه کهن است و این فرهنگ، ریشه

در حیات اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی این دیار دارد که تعدد موقوفات و رقبات در این خطه تأییدی بر این امر است. در هر نقطه از این سرزمین، آثار و برکات وقف به شکل سنتی و مدرن کاملاً مشهود است؛ از مصادیق وقف سنتی می‌توان به مسجد، حسینیّه، پل، حمام، تکیه، آب انبار و در وقف مدرن به موقوفاتی با کارکرد آموزشی، بهداشتی و غیره اشاره کرد که این امرگویی پیشینه وقف در شهر بیرجند و معرفی

اندیشه‌های اصولی شکل‌گیری این شهر در گذشته است. علاوه بر این با مطالعه موقوفات در شهرستان بیرجند می‌توان دریافت که بیش‌ترین تعداد موقوفات این شهر در بافت تاریخی آن قرار دارد و با بررسی اسناد می‌توان دریافت که قدیمی‌ترین سند وقفی از دوره افشاریه و قدیمی‌ترین بناهای موجود وقفی در این شهرستان از اواخر دوره صفویه و اوایل دوره قاجار است.

در ادامه باید خاطر نشان کرد که در محدوده خراسان جنوبی، حدود ۸۶۷۰ موقوفه و نزدیک به ۱۷۹۵۴ رقبه وجود دارد که بیش‌ترین تعداد موقوفات به تعداد ۲۶۵۲ و بیش‌ترین رقبات با ۵۰۹۱ واحد در این استان، متعلق به شهرستان بیرجند است (اداره کل اوقاف و امور خیریه استان خراسان جنوبی، ۱۳۹۵)، (نمودار شماره ۱).

با مطالعه نقشه پراکندگی موقوفات در شهر بیرجند می‌توان دریافت که اغلب بناهای قدیمی در شهر بیرجند وقفی هستند و با توجه به قدمت محله‌ها میزان موقوفات هم بیش‌تر می‌شود. در هر محله با توجه به احتیاجات مردم خدماتی به شکل کالبدی برای عموم مردم در نظر گرفته می‌شود که در هر محله‌ای می‌توان به خوبی این موضوع را درک کرد. عناصر و فضاهای موقوفه و رقبات از نظر فضایی، کالبدی و عملکردی به صورت مجموعه‌ای به هم پیوسته و متشکل در بافت تاریخی بیرجند استقرار دارند و به صورت مجموعه‌ای متمرکز، محله را تشکیل می‌دهند که شامل مساجد، حسینیّه‌ها، تکایا، آب انبارها، و حمام می‌شوند. در بیش‌تر محله‌ها می‌توان مجموعه بناهای وقفی را به وضوح مشاهده کرد که با توجه به وضعیت اقتصادی مردم در این محله‌ها به تبع بناهای بیش‌تری وقف شده بود. به گونه‌ای که با توجه به مطالعه اسناد می‌توان دریافت عامل مهمی که در ماندگاری این بناها تأثیرگذار بوده به علت وقفی بودن و وجود رقبه‌های آن‌ها است زیرا درآمد رقبات ابتدا برای پایداری موقوفات و سپس برای مقاصد عام‌المنفعه دیگر خرج می‌شده است.

نمودار شماره ۱: میزان پراکندگی موقوفات و رقبات در خراسان جنوبی

فهرست منابع و مراجع

- آرشیو پایگاه بافت تاریخی شهرستان بیرجند (۱۳۸۵)، گزارش **ثبتي آثار باستانی حوزه شهرستان بیرجند (معرفی محلات شهر تاریخی بیرجند)**، بیرجند، سازمان میراث فرهنگی و صنایع دستی و گردشگری خراسان جنوبی، {منتشر نشده}.
- آرشیو شهرداری بیرجند (۱۳۹۵)، **نقشه طرح تفصیلی بیرجند**، شهرداری منطقه ۱، {منتشر نشده}.
- احسنی، خاطره و اصغرزاده، علی (۱۳۹۳)، **وقف ارزش هویتی در تعامل با شکل‌گیری شهر اسلامی پایدار مطالعه موردی: شهر آمل**، اولین کنگره بین‌المللی افق‌های جدید در معماری و شهرسازی، تهران.
- اداره کل اوقاف و امور خیریه استان خراسان جنوبی (۱۳۹۵)، **واحد آمار و اطلاعات موقوفات و رقبات**، بیرجند، {منتشر نشده}.
- برزگران، حسینعلی (۱۳۷۶)، «نقش‌پذیری شهر بیرجند از گذشته تاکنون»، **رشد آموزش جغرافیا**، شماره ۴۴.
- بمانیان، محمدرضا؛ بقایی، پرهام و امیرخانی، آرن (۱۳۸۷)، «رهیافتی بر نقش موقوفات در ساماندهی فضاهای شهری (با نگاه ویژه بر موقوفات شهر اصفهان)»، **نشریه مدیریت شهری**، شماره ۲۱.
- پاکزاد، جهان‌شاه (۱۳۷۰)، «واحد همسایگی»، **نشریه علمی پژوهشی معماری و شهرسازی صفا**، شماره ۱، دانشگاه شهید بهشتی، تهران.
- پرمون، هما (۱۳۹۲)، «نقش مذهب در شکل‌گیری ساختارهای شهری کهن»، **ماهنامه الکترونیکی سروستان**، شماره ۴.
- پیران، پرویز (۱۳۸۴)، «هویت شهر، غوغای برای یک مفهوم پیچیده»، **مجله آبادی**، دوره ۱۵، شماره ۴۸.
- پورجعفر، محمدرضا و پورجعفر، علی (۱۳۹۱)، «الگوی پیشنهادی محله با مرکزیت مسجد و فضاهای عمومی مورد نیاز در شهر ایرانی-اسلامی»، **مطالعات شهر ایرانی-اسلامی**، شماره ۱۰.
- توسلی، محمود (۱۳۷۲)، «بافت قدیم؛ مقدمه‌ای بر مسئله»، **مجموعه مقالات سمینار تداوم حیات در بافت قدیمی شهرهای ایران**، دانشگاه علم و صنعت، چاپ اول، تهران.
- حیبی، محسن (۱۳۸۵)، **شرح جریان‌های فکری معماری و شهرسازی در ایران معاصر با تاکید بر دوره زمانی ۱۳۵۷-۱۳۸۳**، دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- رضایی، جمال (۱۳۸۱)، **بیرجند نامه**، چاپ اول، انتشارات هیرمند، تهران.
- سعیدی رضوانی، عباس (۱۳۷۲)، **بینش اسلامی و پدیده‌های جغرافیایی (مقدمه‌ای بر جغرافیای سرزمین‌های اسلامی)**، انتشارات آستان قدس رضوی، چاپ دوم، مشهد.
- شاه‌حسینی، پروانه (۱۳۷۷)، «ردیابی وقف در ساختار فرهنگی شهر تهران از دوره قاجار تا جمهوری اسلامی»، **فصلنامه تحقیقات جغرافیایی**، سال ۱۲، شماره ۱.
- شفقی، سیروس (۱۳۷۶)، «وقف در اصفهان (پراکندگی جغرافیایی موقوفات و آثار اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی آن)»، **وقف میراث جاویدان**، شماره ۱۹ و ۲۰، سال پنجم.
- شکوری، علی (۱۳۸۶)، «بررسی نظری و تجربی کنش‌های نوع دوستانه»، **فصلنامه سیاست داخلی**، سال اول، شماره دوم.
- شکویی، حسین (۱۳۷۷)، **دیدگاه‌های نو در جغرافیای شهری**، چاپ سوم، سازمان سمت، تهران.
- شهابی، محمدرضا (۱۳۸۳)، «میانسی و چهارچوب تاثیر وقف در شکل‌گیری فضاهای شهری»، **فصلنامه تحقیقات جغرافیایی**، شماره ۷۲، ص ۱۳۵-۱۵۰.

در حال حاضر هنوز هم با گذشت زمان برخی از موقوفات چون حسینیه شوکتیه واقع در محله سر ده قدیم در ایام خاصی از سال چون ماه محرم مورد استفاده قرار می‌گیرند و بسیاری از بناها به حالت متروکه درآمده و یا تخریب شده‌اند و تعدادی نیز با توجه به قدمت زیاد و تجلی زیبایی معماری آن‌ها مورد بازدید گردشگران و علاقه‌مندان به میراث فرهنگی قرار می‌گیرند.

نتیجه‌گیری

با توجه به انتقال تدریجی مرکزیت سیاسی، حکومتی از قاین به بیرجند در اواخر دوره صفویه نخستین اشکال رشد کالبدی شهر و گسترش آن از هسته اولیه به پیرامون شهر آغاز شد که با پیوند فضایی عناصر مذهبی در مراکز محله‌ها نوعی همگرایی در شهر پدید آورد و بهترین نمونه آن محله چهاردرخت است، با شکل‌گیری اولین بنا، مسجد جامع، شروع می‌شود و با بر بریایی مساجد، حسینیه‌ها، تکایا، خانه‌ها و حمام‌های وقفی ادامه پیدا می‌کند که معرف جداره‌ها و دیواره‌های میدان هستند. با توجه به ساخت و سازهای خاندان امیری و افزایش جمعیت، کالبد و بدنه بافت تاریخی این محله را اندام‌های سنتی و مذهبی وقف پوشاند که از محله چهاردرخت شروع و به سمت شرق در جهت کوچه خواجه‌ها و ارگ بهارستان و سپس شمال و شمال غرب (قلعه قدیمی) توسعه یافت. در واقع با شکل‌گیری هر محله جدید به تبع بناهای دیگر وقفی شکل گرفت؛ به گونه‌ای که بناهای عام‌المنفعه در محل تلاقی محورهای اصلی در بسیاری از گره‌های شهرهای اسلامی از جمله شهر بیرجند دیده می‌شد. با بررسی و مطالعات صورت گرفته به وضوح می‌توانیم میزان اهمیت این پدیده را در شکل‌گیری و گسترش بافت تاریخی این شهر دریابیم که بناهای وقفی جزو هسته اصلی هر محله‌ای بوده و در نهایت با توجه به احتیاجات مردمان این بناها در گذر اصلی شهر فزونی یافته و منجر به گسترش فیزیکی این شهر گردیده است. با توجه به گسترش شهر در دوره قاجار حتی فضاهای باز بافت تاریخی بیرجند که به صورت زمین‌های زراعی و سبزی‌کاری بوده و در فاصله محله‌ها قرار داشتند مورد ساخت و ساز قرار می‌گیرند. وجود قنات قصبه در شکل‌گیری بناهای وقفی بسیار مؤثر واقع شده بود. با توجه به بررسی اسناد برای وقف آب قنات برای امور عام‌المنفعه و اهمیت این موضوع برای سکونت مردمان و اعتقادات مذهبی که آب را برای خدمات عمومی مردم از جمله عناصر وقفی واجب‌تر از خانه‌های خود می‌دانستند نقش این عامل را در شکل‌گیری و گسترش شهر بیرجند پررنگ می‌کند که شکل‌گیری این عناصر را با ترتیب اهمیت چون حسینیه‌ها، تکایا و خانه‌های وقفی برای عزاداری حضرت سیدالشهدا و سپس مساجد، آب انبارها و حمام‌ها به وضوح می‌توان دریافت. بدین ترتیب که بنای شهرهای اسلامی از جمله شهر بیرجند نه فقط بر مبنای محاسبات عملکردی و تجربی بلکه عمدتاً بر اساس انگیزه‌های اعتقادی و مذهبی شکل گرفته است.

۲۰. صابر مقدم، فرامرز (بی تا)، **گزارش ثبتی آثار باستانی حوزه شهرستان بیرجند (محلّه چهار درخت)**، سازمان میراث فرهنگی کشور.
۲۱. ضیاء توانا، حسن (۱۳۷۰)، «محلّه، بافت و ساختار آن در شهرهای شرقی-اسلامی»، **نشریه دانشکده علوم زمین**، دانشگاه شهید بهشتی، بهار و تابستان، تهران.
۲۲. فرهودی، رحمت الله و میرشفیعی، محبوبه (۱۳۸۷)، «تاثیر وقف در گسترش و توسعه فیزیکی-کالبدی در شهر ری»، **وقف میراث جاویدان**، سال ۱۵، شماره ۶۱.
۲۳. قدیری، بهرام (۱۳۶۹)، «احیا فرهنگ وقف با هدف تسهیل زندگی در مجتمع های زیستی»، **فصلنامه صفا**، شماره اول، تابستان، دانشگاه شهید بهشتی، تهران.
۲۴. کلانتیری خلیل آباد؛ حسین، صالحی، احمد و رستمی، قهرمان (۱۳۸۹)، «نقش تاریخی وقف در شکل گیری شهر اسلامی (مطالعه موردی شهر اصفهان)»، **مطالعات شهر ایرانی-اسلامی**، شماره ۱.
۲۵. ماجدی، حمید، (۱۳۸۹) «توسعه شهری امروز، بافت های فرسوده آینده»، **هویت شهر**، سال چهارم، شماره ۶.
۲۶. محمد مرادی، اصغر؛ مهدیزاده سراج، فاطمه و تاج الدینی، سکینه (۱۳۹۰)، «وقف الگوی نظارت و ارزیابی اقدامات شهرسازی و حفاظت شهری پایدار»، **اولین همایش ملی معماری و شهرسازی اسلامی**، تبریز، دانشگاه هنر اسلامی تبریز.
۲۷. محمدی، محمود (۱۳۷۹)، «تحلیل نقش متقابل وقف و شهرسازی (برنامه ریزی فضایی - کالبدی، راهبردی جدید در توسعه و بهره‌وری بهینه موقوفات)»، **وقف میراث جاویدان**، شماره ۲، سال هشتم.
۲۸. مسعودی، ذبیح الله (۱۳۸۵)، **گزارش پیشنهادی ثبت محلّه (رنگرزا و سرده)**، پایگاه میراث فرهنگی و گردشگری شهر تاریخی بیرجند (استان خراسان جنوبی).
۲۹. ملکشاهی، غلامرضا (۱۳۸۰)، «تغییرات ساختاری در اماکن مذهبی شهرهای اسلامی»، **پژوهشنامه علوم انسانی و اجتماعی**، سال اول، شماره سوم.
۳۰. وفایی فرد، مهدی (۱۳۸۴)، **در جستجوی هویت شهری**، چاپ اول، وزارت مسکن و شهرسازی، تهران.

31. Steven, Roger (1962), **The Land of the Great Sophy**, Published by Methuen, England, London.